

ՌՈՒՍՍԱՅԱՅ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԸ

(Առ. Նազարեանցի գործումէութեան ուրուագիծը)

I

Թէպէտ մենք կազմում ենք մի փոքրիկ ազգութիւն, թէպէտ մեր կեանքը դժգոյն է և աղքատիկ, բայց և մենք ունեցել ենք երախտաւոր գործիչներ, որոնք մշակել են մեր մտաւոր անդաստանը, բացել են մեր առաջ գոյութեան նոր շաւիղներ: Մեր մերձաւոր անցեալը յարուցել է շատ խնդիրներ, որոնք ուսանելի են և մեր օրերի համար: Գիտակցական կեանքը պահանջում է ուսումնասիրել ի՛նչ միայն ներկան, այլ և այն աղբիւրները, որոնցից նա բղխել է, արիւն և մարմին է ստացել: Անցեալի գործիչների դասնանքները, նրանց զեկավարող իդէալները, նրանց գործելու եղանակը, այդ բոլորը մի կենդանի դպրոց է, որի ուսումնասիրութիւնը և օգտակար է, և պարտադիր մեզ համար:

Մեր ժամանակը, որ աղքատ է իդէալներով, կարող է շատ բան սովորել վաթսուհակաւ թուականների մշակներից: Նրանց ջանքերով է կենդանացել մեր կեանքը, նրանք են առաջացրել այն մտաւոր հոսանքը, որ մերթ խաղացկուն էր և կարկաչուն, ինչպէս վտակ, մերթ մոնչող էր և փրփրուն, ինչպէս լեռնային ջրվէժ: Ոգևորուած ազգայնութեան վեհ գործով հայ մտածողները ձեռք էին զարկել տենդային աշխատանքի. շատ տէգ ու նիզակներ են ջարդել նրանք, շատ եռանդ ու խելք են բանեցրել իրանց դատը առաջ տանելու համար:

Այդ գաղափարական շարժման գլուխ էր կանգնել գիտնական Ս. Նազարեանցը, որ, կարելի է ասել, ռուսահայերի հրապարակախօսութեան նահապետն է: Թէ իր կենդանութեան ժամանակ, թէ մահից յետոյ՝ նա եղել է խիստ յարձակունքների նիթակայ, բայց ունեցել է և շատ պաշտպաններ: Անողորմ

գտնուեց զէպի նա Աղ. Երեցեանը «Փորձ» ամսագրի էջերում. նրան հակառակ՝ ջատագով հանդիսացաւ Ս. Շահադիդեանը իր «Հրապարակախօս Զայն» աշխատութեան մէջ. Երկուսն էլ խոշորացայով քննեցին գիտնական հրապարակախօսի գործերը. մէկը դիտեց միայն թերութիւնները և եկաւ այն եզրակացութեան, որ Ս. Նազարեանցը չէր և հրապարակախօս համապատասխան չէր իր կոչմանը, իսկ միւսը, միայն արժանիքներ որոնելով՝ հռչակեց նրան «Պոռմէթէոս», գործիչի կատարելատիպ:

Աղ. Երեցեանը, նեղ կուսակցական ոգւով տոգորուած, լինելով հակառակ հայեաղքների տէր մարդ՝ դրօշի հաւասարեց Ս. Նազարեանցին: Նա չը բարեհաճեց անաչառութեամբ քննել ներքին, դրեց նրա գործունէութիւնը ժամանակից և տարածութիւնից դուրս, որպէս զի նսեմացնի իր հակառակորդի վատակները, մոռանալով որ չը կայ անպայման կատարելութիւն, ուր մնաց մի հրապարակախօս, որ սերտ կապ ունէր իր ժամանակի հետ և առաջինն էր փորձ փորձել՝ թօթափելու հնութեան փոշին: Եթէ «Հիւսիսայայլը» չուտ դադարեց իր գոյութիւնը շնորհիւ խաւար ոյժերի դիմադրութեան և հասարակութեան անտարբերութեան, եթէ նրա ղեկավարը չը կարողացաւ մշակել գործունէութեան աւելի բնական ծրագիր, այդ դեռ չի նշանակում, թէ նա համապատասխան չէր իր կոչմանը: Ա. Երեցեանը նեղութիւն չը քաշեց ղեկավարութեւն այս տեսակէտով. նա շատ բան ճիշտ լուսարմեաց, մերկացրեց Ս. Նազարեանցի շատ թերութիւններ, բայց չըմբռնեց նրա հրապարակախօսութեան էութիւնը, նրա բուն քաղաքացիական դաւանանքը, նրա արշաւանքի խորհուրդը կղերականութեան դէմ, որը ճշդում էր հայի հոգեւոր ոյժերը. նա չուզեց հասկանալ, որ «հրապարակախօսական կոչումից զուրկ» գրողը չէր կարող ոտքի կանգնեցնել հասարակութեան մտածող մասը, կենդանացնել, նոյն իսկ ալէկոծել մեր խաղաղ կեանքը, եթէ չունենար կենսունակ իդէալներ. քննադատը չափազանց շղթայուած էր այն հայեաղքով, որ «կրօնը հայոց համար միակ փրկարար միջոցն է մեր պատմական անցեալի անջատած օղը ձեռք բերելու համար»:

Երբ մենք կամենում ենք հասկանալ մի գրողի, կազմել նրա մասին լիակատար գաղափար, պէտք է քննենք նրան աւելի բարձր տեսակէտից, քան նեղ կուսակցական դաւանանքը, և աւելի մեծ բարձրութիւնից, քան ծխական զանգակատունը: Բաւական մեղանշեց այս սկզբունքի դէմ և Ս. Շահադիդեանը: Նա բողոքեց Երեցեանի միակողմանիութեան դէմ, չընդունեց քննադատի ոչ մի նկատողութիւն, չը գտաւ նրա ասածների

մէջ ճշմարտութեան ոչ մի նշոյլ, և զայրանալով անուանարկեց նրան՝ «Թաթար մէյդանի կինոս», «անիրաւ չարախօս», «կաշառուած կրիտիկոս», «գիւղական աքաղաղ» և այլն մականուններով, և այդպիսով ինքն ևս ընկաւ միակողմանիութեան մէջ... Այնատեանք, ուրեմն, մի քանի բնորոշ գծերով ցոյց տալ Ս. Նազարեանի գործունէութիւնը, չը հետեւելով այս երկու ծայրայեղութիւնից և ոչ մէկին:

II

Ստ. Նազարեանցը իր ժամանակի համար յայտնի արեւելագէտ էր. նրա աշխատութիւնները արեւելեան գրականութեան մասին, մանաւանդ Թարգմանութիւնները պարսկերէնից (Ֆիրդաուսի և Սաադդի), ռուսացել են կարևոր նշանակութիւն, և, գուցէ, պահպանած լինեն մինչև այժմ իրանց արժէքը: Ժրջան գիտնականը շատ բան է գրել և ամեն կերպ աշխատել է նըպաստել իր ազգի մտաւոր-բարոյական վերածնութեան. վառուած քաղաքացիական պարտաճանաչութեան զգացմունքով նա ջանք չի խնայել զարթեցնելու քնած ազգային միտքը և լայն ներմուծելու մեր խաւար կեանքի մէջ: Բացի մասնագիտական ուսումնասիրութիւններից՝ միայն «Հիւսիսափայլ» ամսագրում նա գրած ունի հարիւր երկու յօդուած, որոնցից քսանը Թարգմանական վէպեր են, իսկ մնացեալները չօշափում են բարոյական-փիլիսոփայական, պատմական-քաղաքական, բնագիտական և մանկավարժական խնդիրներ. նա աշխատանքի կատարեալ մարմնացում էր և, կարծես, երբէք ձեռքից բաց չի թողել գըրիչը:

1851 թ. նա լոյս է ընծայում մի գիրք «Յաղագս փորձական հոգեբանութեան ճառ» վերնագրով. սա նրա առաջին աշխատութիւնն է հայերէն լեզուով: Անկասկած, հոգեբանութիւնը, իբրև մի ուսմունք, որ խօսում է հոգու այլևայլ գործողութիւնների, յատկանիշների և կազմութեան մասին, կարևոր նիւթ է. բայց դա մի անհասանելի իմաստութիւն էր այն հասարակութեան համար, որի պէտքերին էր նուիրուած, դա մի ապարդիւն դործ էր տարրական կրթութիւնից զուրկ, «այբեբենագէտ» ժամանակակիցների համար: Ո՞վ պիտի կարգար գրաբար գրուած հոգեբանութեան ճառը: Տգէտ հայ ծնողը կամ մանկավարժ տիրացուն, որ բացի անուս լինելուց՝ մտավախութեամբ բռնուած չլինացի էր. հայ ինտելիգենտը, որ կարօտ չէր այդ տեսակ գրուածքին, իսկ հարկաւոր դէպքում՝ կը կարգար աւելի լուրջ հետազօտութիւն, քան այդ անաշուղ, կիսով չափ

Թարգմանական ձեռնարկը։ Ուրեմն ինչ նկատումներով է գրուած «Հոգեբանութեան ճառը»։ Մենք հաւաստի ենք, որ հեղինակը աւանդել է բարի նպատակ. պարզ է միևնոյն ժամանակ, որ դա տեսական մտածութիւնների արդիւնք է. անփորձ գիտնականը չէր կշռել այն հանգամանքը, թէ այդ գրութիւնը մի շաղկու-թիւն էր իր ժամանակի համար. բայցի այս՝ մի օտարոտի զգաց-մունք էլ է զեկավարել իրան, ինչպէս այդ երևում է գրքի ա-ռաջաբանից։ Մի քանի դատարկամիտ մարդիկ իրանց մասնա-ւոր նամակներում ասել էին, թէ Ս. Նազարեանցը զբաւար չը գիտէ,—իսկ դա ժամանակի հասկացողութեամբ հաւասար էր տգիտութեան,—և անս մեր խայթուած գիտնականը ճշնում է ապացուցանել, որ դա զբաւարտութիւն է, և իր հեղինակու-թիւնը վերականգնելու նպատակով լոյս է ընծայում «Հոգեբա-նութեան ճառը»։ Չարժէր դրա համար գրել մի ամբողջ գիրք «Ժանգոտեալ լեզուով» և այն էլ ընդդէմ սեփական հայեացք-ների. դա ցոյց է տալիս, որ և լուրջ մարդիկ յաճախ ունենում են տարօրինակ թուլութիւններ. դա միևնոյն ժամանակ և վեր-ջին տուրքն էր, որ վճարում է «նորասէր» գիտնականը զբա-ւարի տիրապետութեանը։

«Հոգեբանութեան ճառից» յետոյ Ս. Նազարեանցը հան-դէս է գալիս մի շարք դասական ձեռնարկներով՝ «Վարդապե-տարան կրօնի» (1853 թ.), «Առաջին հոգեղէն կերակուր հայ-ազգի երեխաների համար» (1853 թ.), «Հանդէս նոր հայախօ-սութեան» (1857 թ.). սրանք բոլորը հեղինակի անխոնջ ջանա-սիրութեան և հայրենակիցների օգտին ծառայելու բուն ցան-կութեան արդիւնք են։

«Հանդէս նոր հայախօսութեան» երկհատոր գիրքը մի հսկայական աշխատանք է ըստ ծաւալի, բայց շատ թերի է ըստ կատարման. դա մի խառնափնթոր հաւաքածու է, որ բաղկա-ցած է պատմական, գիցաբանական, գրականական նիւթերից և կազմուած է առանց մեծ ճաշակի և սիստեմի. նրա մէջ կան հարիւրաւոր յօդուածներ՝ և՛ «հանճարեղ ասացուածք», և՛ «քա-ջասիրտ ու զօրաւոր խօսուածքներ», և՛ «բարք ու վարք պատ-կերացնող պատմութիւնք», և՛ «զանազան խորհրդաւոր պատ-մութիւնք», և՛ «գուարճալի ու սրամիտ զրոյցներ», և՛ «արեւելեան առասպելներ», բայց այդ յօդուածների միծամամանութիւնը հաս-կանալու համար անհրաժեշտ էր բաւականաչափ պատրաստու-թիւն ունենալ Հռոմի և Յունաստանի պատմութիւնից, հար-կաւոր էր հեղինակի խրթին և արուեստական լեզուին ընտե-լանալ. հանգամանքներ, որոնք դժուարացնում էին նրանց ըն-թերցանութիւնը ոչ միայն մանուկներին, այլ և հասակաւոր-

ներին՝ Չը նայած այս թերութիւններին՝ «Հանդէս նոր հայա-
խօսութեան» գիրքը իր ժամանակ մի ուշագրաւ, մի նոր երեոյթ
էր մեր ազգատիկ դրականութեան մէջ թէ իր ոգւով և ուղղու-
թեամբ, թէ նիւթերի առատութեամբ և բազմատեսակութեամբ:

Այս աշխատութիւնները Ս. Նազարեանցի առաջին գրա-
կանական գործերն են. դիտող աչքը չի կարող չը նկատել նը-
րանց մէջ մաքերի թարմութիւն, նոր բուրմունքների նշոյլներ.
դիմանական հրապարակախօսը հաստատ վճռել է գնալ տիրա-
պետող հոսանքների դէմ և աւետել նոր խօսք. այդ գրուածք-
ները մի տեսակ նախերգանք էին այն դատի, որ պիտի սկսէր
«Հիւսիսափայլը», սակայն նրանք չեն Ս. Նազարեանցի համբա-
ւի ազդիւրը. նա նշանաւոր է մեզ համար ոչ իր գրականական
վաստակներով, ոչ էլ իր դժոխքական տխուղութով, այլ իբրև
հրապարակախօս և քարոզիչ եւրոպական հասկացողութիւնների.
Նա ունի պատուաւոր դիրք մեր դրականութեան մէջ ոչ իբրև
գրականական տաղանդ, այլ իբրև պարագլուխ վաթսունական
թուականների գաղափարական շարժման, իբրև լուսամիտ քա-
ղաքացի, որ կոչ էր անում դէպի նոր կեանք:

III

Վաթսունական թուականները մի դարագլուխ են կաղ-
մում մեր ինքնագիտակցութեան պատմութեան մէջ. այդ յի-
շատակելի ժամանակի մտաւոր-քարոյական ժառանգութիւնն է,
որ մինչև օրս շարունակում է յուզել հասարակական միտքը:

Յայտնի է թէ ինչ կենդանութիւն, վերանորոգչական
բուրմունք էր տիրում Եւրոպայում և Ռուսաստանում, երբ
կերպարանւում էր մեր ինտելիգենցիայի առաջին սերունդը.
յայտնի է նոյնպէս «Երիտասարդ Գերմանիայի» ազդեցութիւնը,
որ Դօրբադի հայ ուսանողութեան միջոցով մուտք գործեց և
մեր կեանքում: Մեր ինտելիգենցիան էլ ներագդուելով ժամա-
նակի ոգւով, սկսում է խորհել իր հայրենիքի վերաշինութեան
մասին: Օտար ազգերի առաջադիմական ընթացքը, նրանց մրբը-
կալից ձգտումը դէպի հասարակական ինքնագործունէութիւն,
քաղաքացիական ազատութիւն՝ յուզում են և մեր երիտասարդ
մտքերը. հայ մտածողը «ազատութիւն» է գոչում և իր ամնջօր
թիկերով ազատութիւնն է գրկում:

Հայ բանաստեղծ պատանին խիզախում է վրդովել իր
հայրենիքի քաղցր ճնիրհը և, տեսնելով նրա լացն ու կոծը,
նրա դարդն ու աղի արտասուքը՝ լցւում է աւելի քնքոյշ կա-
րօտով դէպի իր սգաւոր մայր-երկիրը, որի անցեալը խաւար

գիշեր է և ներկան՝ անապատ. ահա լուռւմ է նրա աւերակները միջից մի թարմ, եռանդուն ձայն, որ ասում է.

«Հայկ ու Լևոնին մոռանանք,
Թափ տանք մեզանից փոշին հնութեան,
Վերածնենք մեր մէջ նոր կեանք ու նոր բարք...»

Հայ գիտնականը քաղաքացիական պարտք է համարում իջնել գիտութեան բարձունքից, խօսել իր վշտաբեկ Վօր խօսքը՝

Հնչիր դու, հնչիր այժմ և յաւիտեան,
Մայրենի լեզու, բարբառ սիրական,
Արի, բարձրացիր հնութեան փոշուց,
Ըզգեցիր նոր կեանք սուրբ գրուածներով,
Որ ամենայն սիրտ վառուի քո սիրով՝

.

Խնտելիզնցիայի այս ներքին տրամադրութեան արգասիքը լինում է «Հիւսիսափայլ» ամսագրի լոյս աշխարհ գալը (1858) դեկտեմբրութեամբ Ստ. Նազարեանցի, ամսագրի, որ դառնում է արտայայտիչ հայ մտքի լաւագոյն ներկայացուցիչների. ոգևորուած ժամանակի առաջադիմական գաղափարներով՝ ասպարէզ են գալիս մեր հոգևոր զարնան առաջին դուշակները. կենդանի իրականութեան շահն էր նրանց առաջնորդող ոյժը, հայրենիքի վերածնութիւնն էր նրանց բաղձանքը:

Տխուր պատկեր էր ներկայացնում մեր իրականութիւնը այս սլառմական ժամանակամիջոցին: Հասարակութիւնը գտնւում էր ինքնագիտակցութեան ողորմելի վիճակի մէջ. հայ փողաւորը և նրա արբանեակ հոգևորականը իրերի տէր էին հանդիսանում, հասարակական կարծիք կազմում: Ազգային գաղափարն ամփոփւում էր եկեղեցու մէջ, հայութիւնը՝ քրիստոնէութեան մէջ: Հայ քաղաքացին համոզուած էր, որ ամեն ինչ կատարեալ է իր շուրջը և ոչ մի կարիք չը կայ մի մաղաչափ անգամ փոփոխելու պապերից ժառանգած հասկացողութիւնները: Ազգասէրը նա էր, որ ծածկում էր ազգային արատները, իսկ ով վստահանում էր նոյն իսկ թեթևակի խօսել տիրող կարգերի դէմ, նա անպատկառ և ըմբոստ էր հռչակուած:

Գրականութիւնը ներշնչուած էր կղերական ոգւով. հասարակական միաբն շղթայուած էր կղերական հայեացքներով և արտայայտւում էր կրօնական վէճերի և բարոյական դատողութիւնների մէջ: Գրականական և ուսումնական լեզուն գրաբարն էր. լուսաւորուածը նա էր, ով գրաբար գիտէր, և որքան խրթին էր գրում նա, այնքան ընտիր էր համարւում նրա լե-

զուն: Լուսաւորութեան շտեմարան էին համարուում «Դեզ կե-
նաց», «Մաղիկ գիտութեանց»^{*)}, «Ճրագ ճշմարտութեանց»,
«Թէսաւրոս» և սրանց նման բարոյախօսական գրքերը:

Ողորմելի էր և ազգային լուսաւորութեան վիճակը: Ուս-
ման մատակարարը հոգևորականութիւնն էր, որ ինքն էլ զուրկ
էր տարրական կրթութիւնից. ուսանելի առարկանները սաղ-
մոսն էր և Նաբեկացին, մի կտոր քերականութիւն և ճարտա-
սանութիւն, մի փոքր էլ հայոց պատմութիւն. տիրացու-վար-
ժապետները ոչ մի գաղափար չունէին մանկավարժութեան մա-
սին. «փալախան», ոտքերը կաշկանդող այդ գործիքը, և «աջահամ-
բոյրը», որ տրուում էր այն դէպքում, երբ աշակերտը ստանում
էր իր ուսուցչից ընթերցանութեան նոր գիրք, ահա դաստիար-
ակութեան գործօնները, որ հնարել էր ժամանակը: «Մեր ազ-
գը»,—ասում է Ռ. Պատկանեանցը իր «Ազգային երգարանի»
յառաջաբանում,—տակաւին երեխայ է. նա կարօտ է հմուտ և
անկողմնապահ դաստիարակների, որոնց բարի խրատով պիտի
ուղղէ իր դողդոջուն քայլերը. դժբախտաբար, այդ մանկավարժ-
ները իրենց սոպո սօգիտութեամբ, անընկճելի յամառութեամբ,
նախանձով և չարակամութեամբ այնպէս նախապաշարել են ի-
րանց ձեռնասուններին, որ սղքա մինչև այժմ խօսում են նոյնը,
ինչ որ կէս դար առաջ իրանց շառլատան դաստիարակիչներից
և ինչ որ մի անգամ տպաւորուել է նոցա թեթև խելքի մէջ»:

Հայ ծնողների մեծամասնութիւնը դեռ ևս շաղկութիւն
էր համարում ուսումը. նա կարծում էր, որ լուսաւորութիւնն
անհրաժեշտ է մի տիրացուի, քահանայի կամ փիլիսոփայի, իսկ
ով չի պատրաստում այդ կոչումների համար, դա մի ապար-
դիւն ժամականառութիւն է: Հայ ընտանիքը ունէր նոյն նա-
հապետական կերպարանքը, ինչ որ դարեր առաջ. հայ կինը
նոյն հարճն էր և իր ամուսնու հաւատարիմ կողակիցը՝ ան-
կամ և ճնշուած:

Այսպէս էր իրերի դրութիւնը, երբ հանդէս եկաւ Ս. Նա-
ղարեանցը իր «Հիւսիսափայլ»-ով: Քաջ իմանալով, որ հայը
տգէտ է և անկիրթ, նա ստանձնում է ուսուցիչ-դաստիարակի
պաշտօնը և ամեն կերպ աշխատում է լայնացնել նրա մտա-
ւոր հորիզոնը. նրա աչքում հասարակութիւնը ուսումնառու ա-
շակերտների մի բազմութիւն է. «թող հայը»,—ասում է նա—
«նստի այն աշակերտական սեղանի վրայ, որից պատճառ չունի
ամաչելու ոչ մանուկը և ոչ հասակաւորը. դա մեր ամենեցուն
պաշաճաւոր տեղն է». նա քնքոյշ սիրով սիրում է իր աշակերտ-

*) Սերովբէ վարդապետի պատկերազարդ հաւաքածուն:

ներին, բայց և չի թագցնում նրանց թերութիւնները. նա անխնայ մերկացնում է հասարակութեան արատներն ու տկարութիւնները և մտադիր է բժշկել նրան էական միջոցներով, ինչպիսի ցաւ էլ պատճառելու լինի իր բժշկութիւնը. նա բացարձակ յայտնում է, թէ «հայոց ազգի մարմինը ունի իր վրայ ապականուած տեղեր. դրանց քննել անաշուապէս և ի բաց կըտրել սուր դանակով չպիտի վախենայ գիտութիւնը և մարդկութեան բարեկամը. թող հիւսնողը ցաւի և գանգատէ. թող կարճամիտը և հիւանդի մերձաւորը հառայնոց բարձրացնելով հայհոյեն բանագէտ բժիշկը... Բայց այդ լաց ու կոծը չպիտի խափանէ բժշկութեան գործը, որչափ ծանր լինէին այն պայմանները, որոնց մէջ վիճակուել է հայկական բժշկին գործ դնել իր ճարտարութիւնը... Նա լայն է հասկանում իր հասարակական դերը և գիտակցում է, որ ազգային շէնքը հնացել է, որ հասարակական կեանքն ընթանում է կորստաբեր ճանապարհով, որ հարկաւոր է վերաքննել հին սկզբունքներն ու աւանդները, նախապաշարմունքներն ու մոլորութիւնները և կառուցանել նոր ազգային շէնք ևւրոպական քաղաքակրթութեան հաստատուն հիմքի վրայ:

Նոր էր այս իդէալը և նրան դաւանող ամսագրի առաջին լուրը իրարանցում է առաջացնում աւանդապահների բանակում. նրանք ոտքի են կանգնում, մտածելով՝ մի գուցէ խախտուի իրանց հեղինակութիւնը, լարում են իրանց ոյժերն «անկող» հրապարակախօսի դէմ մաքառելու համար և հիմնում են Մեղու Հայաստանի» լրագիրը խմբագրութեամբ Ս. քահ. Մանդինեանցի (1858 թ.). խանգարում է հնութեան քաղցր հանգիստը. այժմ նա լիովին ներշնչուած է անձնապաշտպանութեան զգացմունքով, այժմ նա սպասում է իր յանդուգն թշնամու գործողութիւններին:

Վստահ և համարձակ է դուրս գալիս կռուի դաշտ Ս. Նազարեանցը և իր նոր գործի պաշտպանութիւնը սկսում է աշխարհիկ բարբառի դատով, բարբառի, որ «գռեհիկ» անունն էր կրում. նա սկզբունք է յայտարարում, որ եթէ գիտութիւնը և գրականութիւնը գայութիւն ունեն հասարակութեան համար, նրանց լեզուն էլ մատչելի պիտի լինի ընդհանրութեանը, իր ամսագրի առաջին տետրակում նա գրում է մի ընդարձակ յօդուած «Հայկական լեզուի խորհուրդը» վերնագրով, որի մէջ ասում է, թէ «հայոց ազգի տունը պիտոյ է շինվի նրա լեզուի շինութեամբ. լեզուն է, որ անապատները շինել է բարեկարգ քաղաքներ և առաջացուցել է արուեստ և գիտութիւն, հազարաւոր գիւտեր և հնարներ... հայը պարտական է համարել իւր

լեզուն իւր ամենասուրբ բանը, իւր աչքի լոյսը, իւր սրտի արիւնը, իւր կենդանութեան հիմքը, իւր պատիւը և պարծանքը... երբ մի ազգ ժամանակի հետ յառաջ խաղալով փոխում է կեանքի պայմանները, այնուհետև այդ կեանքի համար պիտոյ է նա ծնուցանէ և նոր ձևեր, նոր կերպարանքներ. պատճառ նոր հոգին կամի և նոր ձև...»:

Գրաբարը տարիների ընթացքում հասել էր զառամեալ հասակին և անկարող էր դարուս քաղաքակրթութեան արտայայտիչ լինել. նա անհասկանալի էր ժողովրդին. նա կատարել էր իր մայրական պարտքը և ակամայ պիտի զիջանէր տիրապետութեան իրաւունքը կենդանի աշխարհաբարին: Այս պարզ ճշմարտութիւնը գրգռում է հնասէրների զայրոյթը. նրանք չեն ուզում հասկանալ, որ լեզուն անցնում է զարգացման նոյն աստիճաններով, ինչ որ իւրաքանչիւր կենդանի էակ, որ նա ազգային ոգու արտայայտիչն է, ժողովրդի ստեղծագործութեան մշակն է՝ մի դեր, որ անզօր էր կատարել գրաբարը:

Այսպէս թէ այնպէս՝ անէծք ու նողմքներ են թափուում «խռովարար» գիտնականի գլխին. նրա սկսած դատը հռչակուում է յանդուգն արշաւանք դարերից սրբագործուած աւանդների դէմ, անպատկառութիւն Վրոնի և բարեպաշտութեան դէմ: Ա. Արարատեանը իր «Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոյ ամենապատգաւական լեզուիս հայոց» գրքով բողոքում է Ս. Նազարեանցի «անվայել արարքի» դէմ, «աղանդաստարաս և դաւաճան» է անուանում նրան, Վրոնիիչ կրօնի և ազգային պարծանքի, որ համարձակուել է թաղել «նախաստեղծ Ադամի լեզուն»: Սակայն հին լեզուի պաշտպանների վայնասունը տպաւորութիւն չի գործում. դա անզօր ծերութեան հառաչ էր: Մանուկ, թոթովախօս լեզուն ազատ հնչում է և ճիգ է թափում հարթել իր փշոտ ճանապարհը:

Ս. Նազարեանցը աջողութեամբ փաստաբանեց նրա իրաւունքները և կանգնեց նրա տիրապետութեան դրօշը: Բայց արդեօք աջողու՞մ է նրան տալ մեզ իր տեսական հայեացքներին համաձայն կենսունակ լեզու: Դժբաղդաբար, ոչ. Գուցէ այդ հանգամանքը մասամբ բացատրուում է նրանով, որ նոր գրականական լեզուն ենթակայ էր բաժան հիւանդութիւններին և իր մանկութեան պատճառով չէր կարողանում եւրոպական մտքի բաւարար թարգման լինել, բայց և անկասկած է, որ նրա պաշտպան Ս. Նազարեանցը չափազանց ակադեմիկաբար վերաբերուեց իր զրած հարցին. նա դեռ չէր ազատուել դրաբարի հիացմունքից և բարձրից էր նայում ժողովրդական լեզուի վրայ: «Գրոց լեզուն,—ասում է նա,—մի պերճ թագա-

որ է, և աշխարհաբարը, ինչպէս սա գործ է ածուում ռամկի բերանում, հազիւ թէ արժանի է նրա ոտքը համբուրելու: Նա հրաժարուում է քաղաքեան վայրենացած լեզուից՝ և երազում է մշակել քաղաքացի հասարակութեան մէջ գործածական աշխարհաբարը, բայց դա էլ լոկ տեսական իղծ էր, որ չաջողուեց նրան իրագործել: Նա ձեռք է վերցնում գրաբարից, որի հանդէսը անդառնալի վերջացել էր, բայց և չի մոտենում ժողովրդականին, որ թւում է նրան գոհնիկ և վայրենացած: Նա հիմք է առնում դրոց լեզուն և աշխատում է նրան արուեստօրէն ժողովրդականացնել, մինչդեռ աւելի բնական կը լինէր մշակել կենդանի աշխարհաբարը, կանոնաւորել և ճշտացնել նրան, օգտուելով հին լեզուի ճարտարագետական ձևերից և պիտանի նիւթերից: Մեր նոր գրականութեան նահապետ Խ. Աբովեանցը արդէն արել էր առաջին փայլուն փորձը իր «Վէրք Հայաստանի» երկով: դա մի սրտառուչ դարձ էր դէպի ժողովուրդը, մի բնական ճանապարհ, որ կարող էր արագացնել գրականական լեզուի զարգացումը: Նոյն իսկ Մ. Նալբանդեանցը, քննելով «Հանդէս նոր հայախօսութեան» գիրքը՝ անուանում է հեղինակի լեզուն «աշխարհաբարախառն գրաբար» և ցանկութիւն է յայտնում՝ առաւել ժողովրդականացած տեսնել նրա լեզուն, որ աւելի մօտ է գրաբարին, քան կենդանի բարբառին:

Լուրջ էին Ս. Նազարեանցի հայեացքները լեզուի զարգացման օրէնքների մասին, բայց նա չէր իմանում գործադրել նրանց: Նա դարբնում էր լեզուն ըստ իր քմահաճութեան և մոռանում էր, որ նրա բուն հեղինակը ժողովուրդն է. սա է տալիս այն առողջ նիւթը, որ կոկում է և ճշտանում բանագէտ դրոգը: Քանքարաւոր հեղինակը իր ստեղծագործող հանձարով զտում է և մաքրում նրան իր արհեստանոցում: Ս. Նազարեանցը զուրկ էր այս ձիրքից: Նա հատորներ է գրել, բայց չի տուել մեղ ափսոսի լեզու, որ ունենար հեռուողներ. նրա ոճը ճապաղ է և ծանր: Նա չը գիտէ կարճ և ամփոփ գրել, բայց նրա գրականական խօսքը յաճախ ազդու է և կտրուկ չնորհիւ այն կրակի, որ նա ունէր իր բարախուն սրտում, չնորհիւ իր անասան համոզութեան և գաղափարականութեան. նա գրական չէր (литераторъ), այլ մտքի մշակ էր:

IV

Ս. Նազարեանցը բացասաբար էր վերաբերւում դէպի մեր իրականութիւնը: մտածող քաղաքացին չէր կարող հաշ-

տուել այն անշարժութեան հետ, որ ճակատագրային կերպարանք էր ստացել մեր մէջ. նա տեսնում էր, որ հայը չափազանց կղերամիտ է ժամանակի հարցումները հասկանալու համար, որ հոգևոր դասակարգը բռնացել է հասարակական մտքի վրայ և կաշկանդել է ազգային ոգին: Ազգի պատմական անցեալը պատկերանում է նրա առաջ ինչպէս արէծուկի ծովի մէջ խորտակուած մի նաւ, որի բեկորները դուրս են ընկած ժայռի վրայ, աղքատին վիճակը՝ մի անապատ, որ պէտք է մշակել և ծաղիկեցնել: Ազգու է և որոշ նրա գործունէութեան բնաբանը, որ մինք կարդում ենք «Հիւսիսափայլ»-ի ճակատին. «Այսուհետև ոչինչ եղիպտական խորամանկ քուրմեր, որ կամէին լինել գիտութեան միակ պահապանքը, այսուհետև ոչինչ չինչական պարիսպ, որ պիտոյ է փակէր լուսաւոր գաղափարների մուտքը ազգերի մէջ. այսուհետև լոյս և ճշմարտութիւն և ազատութիւն խաւարի բարելոնեան գերութիւնից»: Դժուար էր աւելի պարզ և կտրուկ արտայայտել մի գործունէութեան ծրարագիր: Այստեղ կենդանի կանգնած է մեր առաջ ամբողջ Նազարեանցը իր պարզ հոգւով և արի բնաւորութեամբ:

Նրա մտաւիը ուղղուած է հոգևորականների դէմ, որոնք եղիպտական քուրմերին յատուկ խորամանկութեամբ քողարկում էին իրանց տգիտութիւնը՝ փրկւն բարոյախօսութեամբ և իրանց կասկածելի իմաստութիւնը՝ մեռած գրաբարով:

Կղերն ի ընէ մեր մտաւոր-բարոյական վիճակի կարգադրին էր. նա էր մեր ուսուցիչը և խնամատարը. դարերի ընթացքում նա դարձել էր ազգային մտքի միակ ուղղիչը: Սա մի չարիք էր, որ պահում էր մեզ մի կախարդական տեղում և արգելում էր մեր հոգևոր ոյժերի զարգացման: Ժամանակակիցներից բարձր կանգնած Ս. Նազարեանցը, լաւ հասկանալով այս՝ արշաւանք է սկսում մեր խնամատարների դէմ և պահանջում է նրանցից կենդանի գործ: «Թող հոգևորականութիւնը, —ասում է նա,—դուրս գայ իւր միջին դարերի կապանքից, թող բացուի նրա բերանը... և կենդանացնէ Աստուծոյ բանը ժողովրդի մէջ: Նա բուռն եռանդով քարոզում է, որ առաջադիմել ուզող ազգը ինքը պիտի հոգայ իր կարիքները, ապաւինի իր ոյժերին, նախաձեռնութիւն ցոյց տայ իր գործերի մէջ և իր աշխատանքով մտքի ճանապարհ բաց անի. «ինքը ազգային հասարակութիւնը պարտական է պատրաստել իւր ուսուցիչը, եթէ չկամի, որ ամբարիշտ մարդիկ իւրեանց խաւարի թշուառ սպասաւորներով օձի ձագեր սնուցանեն ազգի համար, կամ թէ իւրեանց գաղափարներով մեռուցանեն հայոց զաւակների հոգին և սիրտը. ազգի լուսաւորութեան անդաստանը պի-

տոյ է գործել ազգի հարազատ ձեռքով և ոչ թողուլ արեղաների կամքին... չկայ այսուհետև արեղաներին գործ ազդային խնդիրների մէջ. ժողովուրդը կարօտ է այժմ այլ ուսուցիչների, քան թէ կարող էր տալ նորան խուլիների մէջ փակած, մարդկութիւնից օտարացած մի հասարակութիւնը:

Ունէր արդեօք Ս. Նաղարեանցը լուրջ հիմք այսպիսի մեղադրանքներով արշաւելու մի դասակարգի դէմ, որ մեծ դեր է խաղացել մեր պատմութեան մէջ: Անկասկած, այնուհետեւ չգիտէր, որ հոգևորականութիւնը տուել է մեզ զրակաւնութիւն և եղել է միշտ մեր անջատուած օյժերի կապակցող օղակը, բայց գիտէր նոյնպէս, որ նրա ժառանգորդները անարժան հովիւներ են իրանց հօտի, առանց վաստակի փառք պահանջող, առանց պարտականութիւնների իրաւունքներ բանեցնող: Ս. Նաղարեանցը յայտնում է, թէ «մեր եկեղեցին կարօտ է մի ազդու վերանորոգութեան աւետարանի հաստատման հիման վերայ. նորոգութիւն աւետարանի լուսով, նորոգութիւն դիմութեան դօրութեամբ»: սա չէր նշանակում փոփոխել եկեղեցու դաւանութիւնները, սրանով առաջարկւում էր միայն կրթել նրա տգէտ պաշտօնեաներին և հաստատել մեր մէջ աւետարանի վարդապետութիւնը:

Ծաւն այն չէր, որ փչացած, շահախնդիր մարդիկ օտարաւնում էին մեղանից. նրանց համար ոչ կրօն կայ, ոչ ազգութիւն, միայն թէ պարարուի իրանց մարմինը. «թող ազգային ծառի անպիտանացած ճիւղերը բաժանուեն նրանից». ցաւն այն էր, որ դիւղացիներն էլ ուրանում էին մայրենի եկեղեցին, մի տարր, որ պաշտպանել է իր կրօնը հազար ու մի դրկանքներով: Ինչո՞ւմ էր գաղտնիքը: Մի պատասխան միայն կարող էր լինել. հովիւների անպարտաճանաչութեան և հօտի անխնամութեան մէջ:

Դատապարտելի էր կղերի վարքը դէպի ժողովուրդը, սակայն աւելի դատապարտելի էր այն ոգին, որ նա մտցրել էր մեր կեանքի մէջ. տիրապետական տենչով բռնուած՝ նա կրթել էր ազգը կղերական իդէալներով. օրօրելով նրան հնութեան աւանդներով՝ նա շղթայել էր մտքերը և գիտակցաբար խեղդում էր քաղաքացիութեան ամեն մի արտայայտութիւն հասարակութեան մէջ: Հայ ազգասէրը չէր ճանաչում հայութիւն «արտաքին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» և պնդում էր, թէ մեր ազգը կրօնական համայնք է, թէ եկեղեցին և ազգութիւնը մի գաղափար է. սա մի սկզբունք էր, մի անխախտ ուսմունք նրա աչքում: Նա չէր ընդունում այն հայեացքը, որ ժամա-

նախն առաջացնում է կեանքի նոր ձևեր, որ որոշ պատմական հանգամանքներում ազգայնութեան դադափարը կարող է ստանալ նոր կերպարանք:

Այդ միակողմանի դաւանանքի դէմ ղինաւորւում է Ս. Նազարեանցը իր մտքի ամբողջ զօրութեամբ. նա չի կարող մի ազգի հոգևոր գոյութիւնն ամփոփել այդպիսի նեղ շրջանակների մէջ. նա ասում է, թէ հայկական եկեղեցին ազգայնութեան տարրերից մէկն է և ոչ սրա միակ մարմնացումը, թէ կրօնը ազգի համար է և ոչ ազգը կրօնի համար: Իրաւ, եկեղեցին եղել է և պիտի լինի ազգային մեծ հիմնարկութիւն, բայց նա չի կարող բովանդակել իր մէջ ազգի բոլոր իդէալներն ու ձգտումները. նա եղել է մեր հոգևոր դաստիարակը և միշտ էլ կը կատարէ իր վսեմ դերը, բայց որոնել միայն նրա մէջ ազգայնութեան բոլոր նիւթերը՝ նշանակում է մոլորուել և չը հասկանալ ազգերի պատմութեան ընթացքը: Մարդկային մտքի փայլուն նուաճումները գիտութեան զանազան ճիւղերում այնքան մեծ են, որ եկեղեցին անկարող է ամփոփել իր մէջ մեր առաջադիմութեան համար անհրաժեշտ բոլոր մոտենդները:

Յաւակի էին կղերի տիրապետութեան հետեւնըները վատ էին կրթել հովիւները իրանց հօտը, այդ ոգևով տոգորւած անկարելի էր առաջադիմել. լոկ կրօնական իդէալներով անհնարին էր գրաւել մի կայուն տեղ ապագայ ունեցող ազգերի շարքում: Կղերական աշխարհահայեացքն արգելում էր առաջադիմութեան. հոգևորականութիւնն իր դերում վաղուց դադարել էր կենսունակ գործօն լինելուց. ժամանակը պահանջում էր մշակել նոր իդէալներ: Պէտք էր թօթափել կղերի խնամակալութիւնը, ազատուել նրա լծից և լուսաւոր քաղաքացիներին միահամուռ գործակցութեամբ հոգալ ազգային կարիքները և նպաստել քաղաքացիական կեանքի դարգացմանը: Այս գիտակցութեամբ է սպառազինւում Ս. Նազարեանցը կղերի դէմ, որ ծէսը պաշտամունք էր դարձրել, անշարժութիւնը՝ ուսմունք, իսկ քրիստոնէական վեհ վարդապետութիւնը՝ մի գործիք՝ տիրապետելու մտքերին և ազգային վիճակը իր ձեռքում պահելու Բուռն եռանդով է մաքառում նա այն ազգասէրներէ դէմ, որոնք ազգի փրկութիւնը տեսնում էին միայն լուսաւորչական եկեղեցու մէջ և մոլեռանդութեամբ հալածում էին ուրիշ դաւանութեան պատկանող հայերին. լինելով ճշմարիտ քրիստոնեայ, խանդավառ սիրով վերաբերուելով մայրենի եկեղեցուն՝ նա ջանում է կրթել հասարակական միտքը համբերողութեան գաղափարով: Ինչպիսի սրտմտութեամբ պախարակում է նա

այն ֆանատիկոս հայերին, որոնք տմարգաբար չէին թոյլատրել թաղելու մի բողոքական հայի դիակն իրանց գերեզմանատանը: Տխրահուշակ դէպքը պատահում է Պօլսում: Մեռեալի ազգականները, մերժում ստանալով ազգակիցներից՝ դիմում են անդլիական դեսպանին և նրա օգնութիւնը հայցում. դեսպանը միջամտում է, բարեխօսում է տաճիկ կառավարութեան առաջ, ապա սրա զօրքի և ղէնքի ոյժով թաղել է տալիս արդէն կազմալուծուած դիակը: Այս դէպքը խորապէս խոցում է Ս. Նազարեանցի սիրտը. նա պնդում է, որ մեր եկեղեցին միշտ համբերող է եղել և միայն նրա անարժան սպասաւորները հռչակում են նրան մոլեռանդ, պնդում է նաև, որ հայը միշտ և ամեն տեղ հայ է, ինչ կրօն էլ դաւանում լինի նա:

«Պիտոյ է թողուլ,—ասում է նա,—նեղ և փոքրոգի կրօնական հայեցումածք, պիտոյ է հասկանալ, որ ֆանատիկոսութիւնը մեծ արգելք է ազգային լուսաւորութեան և կրթութեան ճանապարհի վրայ... դաւանաբանութիւնը չէ քրիստոնէական կրօնի իսկութիւնը, քրիստոնեան կամակորուելով այդ հիմքի վրայ, միշտ կը մնայ իւր ընկերին ատեցող, թշնամի և հալածող»:

Սարսափահար է անում կղերականներին այս համարձակ հայեացքը: Խայթուած պահպանողականները ռաքի են կանգնում յանգուզն գիտնականի դէմ, նրանց թարգման լրագիրը՝ «Մեղու Հայաստանին», «Կոռնիկը» և «Ճոպաքաղը» հռչակում են նրան «զաւաճան», «հերետիկոս» և «լուծերական»: Սրտատոդների գլուխ է կանգնում Յ. Չերքեղեանցը, որ յայտնի էր իր յարձակումներով Ս. Նազարեանցի վրայ. նա դիմում է բողոքագրով Մատթէոս կաթողիկոսին, մատնացոյց է լինում «խոսվարար» հրապարակախօսի հակաքրիստոնէական ուղղութեան վրայ, և աղերսում է նրանից դադարեցնել տալ «Հիւսիսափայլը», ինչպէս մի հակազգային ամսագիր:

Բողոքատուին համամիտ կաթողիկոսը աշխատում է մարմնաւոր իշխանութեան միջոցով փակել «Հիւսիսափայլը», բայց այդ չի աշխուշում. այն ժամանակ նա վշտացած տարօրինակ հալածանք է սկսում չարաբաստիկ ամսագրի դէմ, կոնդակներ է ցրում ամեն տեղ, բանադրում է նրան և հրաման է արձակում բաժանորդ չը գրուել հերետիկոսական թերթին: Ազգի հովուապետը իջնում էր բարձր գահից և, ներհնչուելով ընադդական ատելութեամբ դէպի նոր դադափարական հոսանքը՝ ջանում է իսպառ խեղդել ճշմարտութեան ձայնը. ազգի ընտելացող, ամենայն հայոց կաթողիկոսը, որ պիտի հանգստացնէր հասարակական խեղճը, հալածում է մարդասիրութեան և համբե-

րողութեան գաղափարը, սակայն... նա ընական արտայայտիչ էր իր դասակարգի և այն մարդկանց, որոնք դիմել էին իր օգնութեան:

Հասկանալով այս ճշմարտութիւնը և գիտակցելով իր սկսած դատի հիմնաւորութիւնը, Ս. Նազարեանցը գինաթափ չի լինում հակառակորդների առաջ. նա լայն սիրտ տղամարդ էր և արհամարհում էր թշնամիների «սեւ բամբասանքը», «Մեր և դ-բաբը», — ասում է նա, «կամենում են ինձանից գովասանութեան քաղցր մեղր, բայց ես, միտ գնելով նոցա ջերմախտութեանը՝ կարող եմ միայն տալ նոցա դառն խինին, և այս էր նոցա փրկաւէտ ճարն ու դեղը»:

Սիրելի չէր այս մտրակող ուղղութիւնը հասարակութեան մեծամասնութեանը. ոչ միայն կղերը, ազդասէր-տիրացուները, այլ և հայ փողաւորը ասում էր «հերետիկոս» հրապարակախօսին, որ համարձակում էր մերկացնել իր գծուծ կերպարանքը: Փողաւորը սովոր է, որ իրան խուսկ ծխեն, մեծ մարդ ճանաչեն, իսկ Ս. Նազարեանցը ցոյց է տալիս, որ հայ հարուստը չունի հոգևոր պահանջներ, միայն «գանձեր է դի-ղում», որ նրա «սիրտը քար է, և անմատչելի թշուառութեան ձայնին», որ նա անառակ է, չռայլ, մնափառ, մարդատեսց, կեղեքիչ թոյլի, հզօրի առաջ քծնող, առանց առաքինութիւնների պատիւ պահանջող. «հարստականքը ոչ թէ քաջալերող և ձեռնտու չեն հայկական գիտութեան, այլ դրականապէս թըշ-նամիք, հալածողք, և ինչհիւ, որովհետեւ այդ առիաքիք նայում են գիտութեան վերայ, որպէս մի անպատիւ աղաքինու վերայ, որի պաշտօնն է կատարել նոցա կամքը, անուշ խուսկեր ծխելով նոցա քթին, գովասանելով նոցա չգործած սխրագործութիւնը»:

V

Ս. Նազարեանցի ժամանակակից հայ հասարակութիւնը ներկայացնում էր մի անգոյն, խաւար ամբոխ, որ չէր իմանում, թէ ինչ է կատարւում լոյս աշխարհում: Դառնագին պատմական անցքերը դրոշմել էին նրա վրայ յուսահատութեան կնիքը. գոյութեան դաժան կռուում հասարակակցութիւնը (общественность) տեղ էր տուել անհատականութեան, որ առանձնապէս զարգացել էր մեր մէջ. հայը մոռացել էր ընդհանուր շահերը և լիովին նուիրուել էր իր անձի պաշտպանութեան և ապահովութեան. չը կար գործունէութիւն հաւաքական ոյժերով, թոյլ էր ազգային ինքնաճանաչութիւնը:

Գրականութիւնը մի հեռաւոր, կղզիացած աշխարհ էր, որ վարժուում էր չոր ու ցամաք, վերացական դատողութիւններով աստուածաբանական նիւթերի մասին և արտադրում էր գրքեր մի քանի տասնեակ ընթերցողների համար. չը կար կեանքի և գրականութեան մէջ այն աւելցութիւնը և մերձաւոր կապը, որոնք առաջացնում են նրանց փոխադարձ համազգեցութիւնը: Պէտք էր մօտեցնել միմեանց այդ երկու, իրար օտար տարբերութիւնները, բանալ նրանց մէջ հաղորդակցութեան կամուրջ, պէտք էր զարթեցնել բաժան-բաժան շեշտների գիտակցութիւնը և հաստատել նրանց մէջ բարոյական կապ, ներշնչել պարտաճանաչութեան դժգոյսովն զէպի ազգային մարմինը, դէպի ծնող հայրենիքը, պէտք էր, վերջապէս, յիշեցնել, որ բացի անձնական բարօրութիւնից կայ աւելի վեհ հասկացողութիւն՝ ազգային, հասարակական շահ:

Լրջամիտ Ս. Նազարեանցը պարզ հասկացել էր այս կարիքները. նա համոզուած էր, որ բաւական չէ ճահճացած կեանքի բորբոքը մաքրել սպունգով. ինչպէս անելիս են եղել մեր լուսաւորութեան հոգատարները, այլ հարկաւոր է անցկացնել նրան քաղաքակրթութեան հրով, հարկաւոր է վերանորոգել հնացած հասկացողութիւնները ազատարար գաղափարներով. նա լաւ գիտէր, որ հայը չի կարող պաշտպանել իր ազգային կերպարանքը, դնել իր համեստ լուսման քաղաքակրթութեան գանձանակի մէջ, եթէ չընդարձակի իր մտքի ասպարէզը, չը բազմի վաստակաւոր Եւրոպայի դռները և չընթանայ նրա հարթած ճանապարհով. նա փափագում էր, որ հայը աշակերտի Եւրոպային, իւրացնի նրա ուղու ձգտումները, հայացնի նրա մտքի արդասիւքները. չպիտոյ է խնամեցնել եւրոպականութիւնը և հայկականութիւնը, ահա այս էր նրա հաւատոյ հանգանակը:

Նրա արշաւանքի էութիւնը հնի դէմ, նրա կոչի իմաստը դէպի Եւրոպան այն էր, որ հայը չը կղզիանայ առաջաւոր ազգերից, ըմբռնի ժամանակի առաջադիմական ոգին, ներազդուի հանրամարդկային լուսաւոր գաղափարներով. նա ուզում էր, որ Եւրոպան կարապետող ուսուցիչ լինի և ինչ ճնշող, ազդային առանձնայատկութիւնները ոչնչացնող տարր:

Արեւմտեան հասարակութիւնները վաղուց թօթափել էին իրանց խնամակաների լուծը. նրանք վաղուց իւրացրել էին հասարակական ինքնօգնութեան բարձր սկզբունքը. համերաշխ ընկերակցական գործունէութիւնը նրանց կեանքի բնորոշ յատկութիւնն էր. դա մի շարժիչ ոյժ էր, առաջադիմութեան կենդանի գործօն: Ս. Նազարեանցը պաշխիմն է արծարծում մեր

մէջ այս կարևոր խնդիրը. նա ասում է, թէ «մարդուս մեծութիւնը և կարողութիւնը ընկերութեան մէջ է. մարդս միայնակ ոչինչ է, իսկ ընկերութեամբ ամենակարող է, իսկապէս հրաշագործ», թէ «այլսարհիս բոլոր բարիքները առաջացել են միաբան գործակցութեամբ և փոխադարձ օգնութեամբ»: Այս համոզմամբ նա յորդորում է հասարակութիւնը հիմնել «մի ընդհանուր-հայկական ընկերութիւն հայերի նիւթական և բարոյական կեանքը բարեկարգելու համար»: Ընկերութիւնը պիտի ծառայէր գրականութեանը, «ծաղկեցնէր մայրենի լեզուն», հրատարակելով ինքնուրոյն գրուածքներ և ընտիր թարգմանութիւններ եւրոպական լեզուներից. նա պիտի «բանար ազգի չքաւոր զաւակներին պատուաւոր հացի և ապրուստի ծանապարհ, ծանօթացնելով նրանց արուեստներին, երկրագործութեան և պատրաստելով պոլիտեխնիկոսներ, հմուտ վաճառականներ, գործակատարք և գրապահք». նա պիտի «նպաստամատոյց լինէր քանքարաւոր համալսարանաւարտներին կատարելագործվելու Եւրոպայում, օգնէր չքաւոր ուսանողաց»:

Սա առաջին գիտակցական փորձն էր հանելու հայերին անջատական գոյութեան կախարդուած շրջանից և կազմելու ինքնախնամ հասարակութիւն. սա մի բուռն քարոզ էր դուրս գալու հրապարակ, կազմակերպելու ինքնուրոյն և գործունէայ հասարակական մարմին, որ պիտի հոգար ազգային պէտքերը, կանոնաւորէր կրթութեան գործը՝ մեկենասներից և պատահական բարերարներից անկախ: Ինքնագործունէութեան այս գեղեցիկ միտքը չիրագործուեց իր ժամանակին. հասարակական իդէալից զուրկ հայը չը հասկացու նրա խորհուրդը:

Նայն վիճակն է ունենում «Գինտրոնական դպրանոց» հիմնելու խնդիրը, որ մեծ աշխոյժով յարուցել էր մեր հրապարակախօսը իր ամսագրի էջերում, ապացուցանելով նրա անհրաժեշտութիւնը իբրև մի հիմնարկութիւն, որ «պիտի լինէր մայր-ծննդարան միւս դպրոցներին, մատակարարող ընդհանուր կրթութեան. նա մանրամասն մշակում է նրա ծրագիրը, խօսում է աւանդուելիք առարկաների, ուսուցիչների և սրանց տրուելիք ուժերի մասին. սակայն այս միտքն էլ մի անիրագործելի երազանք էր մեր անուս հասարակութեան մէջ:

VI

Ժամանակակիցները, ինչպէս տեսանք, խեթ աչքով էին նայում Ս. Նազարեանցի վրայ և համարում էին նրան ըմբոստ քաղաքացի, որ առ ոչինչ է դնում եկեղեցին, ազգային աւանդութիւն-

ները Դա ընական էր. նոր հոսանքի մարդը չէր կարող դուր գալ հնութեան պահապաններին, որովհետև նա չէր գոհում ճշմարտութիւնը նեղ, միակողմանի ազգասիրութեան եւ համարձակ դատափետում էր այն, ինչ որ համաձայն չէր իր իդէալներին. «գիտութեան առաջ ոչինչ կշիռ չունի նեղսիրտ հայրենասիրութիւնը. գիտութեան խնդիրն է վերահասու լինել ճշմարտութեան, թէև դա պիտոյ է կործանէր մի քանի քաղցր երազներ». նա վստահանում է անգամ յանդիմանել հինգերորդ դարի հոգեորականութիւնը, որ աւելի կրօնն է պաշտպանել, քան բուն ազգը. նա հաւատացած է, որ առանց ինքնազննութեան չէ կարող լինել առաջադիմութիւն, որ կեանքը մի անընդհատ փոփոխութիւն է և ինքնաճանաչութիւնը մի տեսակ ինքնադատաստան է:

Ս. Նազարեանցի քննադատական ուղղութիւնը գրգռել էր աւանդապահներին կոյր թշնամութիւնը և չէր վայելում համակրութիւն հասարակութեան ստուար մեծամասնութեան մէջ. նա ունէր թերութիւններ, որոնք զրկում էին նրա գործունէութիւնը կենդանութիւնից և աւելի բեղմնաւոր լինելու հնարաւորութիւնից. նա չափազանց տեսական հրապարակախօս էր, կարինետային մարդ, որ անծանօթ էր իրական կեանքին: Սաւառնելով սկզբունքների և տեսական մտածութիւնների աշխարհում՝ նա բարձրից էր դիտում մեր իրականութիւնը, համեմատաբար քիչ էր զբաղւում ներքին խնդիրներով, յաճախ չէր հասկանում հասարակութեան հոգեբանութիւնը և լուռ էր այնպիսի դէպքերում, երբ նրա ազդու խօսքը պիտի բարձրաձայն հնչէր, ուղղութիւն տար հասարակական կարծիքին:—Տարօրինական է թուում մեզ նրա կատարեալ լռութիւնը, երբ վախճանւում է Ներսէս Վ նշանաւոր կաթողիկոսը 1860 թրւականին հաստատւում է տաճկահայոց սահմանադրութիւնը. հայութեան մեծագոյն մասը ստանում է որոշ քաղաքացիական իրաւունքներ, իսկ գիտնական հրապարակախօսը չի նկատում մեր կեանքի այդ խոշոր երևոյթը: Զի գրաւում նրա առանձին ուշադրութիւնը նոյն իսկ Զէյթունի ապստամբութիւնը, հայոց արիւնով ողողուած Մարաշը, մինչդեռ օտարներն անգամ կարեկցաբար էին խօսում հայ նահատակների մասին և ջատագովում էին ազատասէր ապստամբների ձգտումները...

Տեսական էր նա իր ամսագրի նիւթերի ընտրութեան մէջ: Համարելով լեզուն ազգայնութեան ամենազօրեղ գործօն՝ նա գովելի եռանդով աշխատում է կոկիլ, մշակել նրան, մտքի կենդանի գործիք դարձնել. կամենալով ճոխացնել մեր աղքատիկ գրականութիւնը՝ նա ձեռք է զարկում թարգմանութեալ:

առանց խիստ ընտրողութեան, անտես է անում եւրոպական և ռուս գրականութեան ընտիր երկերը, մինչդեռ արանք կարող էին միայն նպաստել առողջ մտքերի տարածման հասարակութեան մէջ, գրականական ճաշակի և լեզուի զարգացման, Լեւոնտովի «Դև» վիպապատկերան տաղանդաւոր թարգմանիչ Սաղաթեանը մասամբ նկատում է այդ և ցաւ է յայտնում, որ «Հիւսիսասիայի» էջերը փակ են ռուսաց բանաստեղծական և ուսումնական մատենադրութեան համար, Լեւոնտովը քննադատութեամբ՝ կրթել իր «ասիայի եղբայրներին», նազարեանցը թարգմանում է բազմաթիւ դիւանական յօդուածներ (գերմաներէնից), թարգմանում է «Կիկերոնի ճառը դաւադիր Կատիլինայի դէմ», անբովանդակ արեւելեան վէպեր («Շէյխը և իւր դուստրը», «Օտարոտի հարսնախօսութիւն»), լցնում է իր թերթը շատ դժուարամարս գրուածքներով, բայց չի մտածում այն մասին, թէ որքան այդ նիւթերը հետաքրքրական են և մատչելի իր ընթերցողների համար. նա ատենաբանում է ամենայն բարեխղճութեամբ, բայց չի ճանաչում իր լսարանը, չի նախատեսում նրա տարակուսանքներն ու հարցերը, նրա իրական պահանջները:

Իր «Հայոց պատմութիւն» աշխատութեան սկզբում նա ասում է. «ով որ կամենում է ծանօթանալ իր ազգի որպիսութեանը, պարտական է ուսանել նրա անցեալը, որի մէջ դրած է և իւր յատուկ ներկայի բանալին... մենք պիտոյ է ծանօթացնել մեր սիրելի ազգը իւր ազգային պատմութեան հետ, անաչառապէս մերկացնելով նորա առջև անցած-գնացած օրերի պատկերը, որպէս հարկաւոր ուսում, փրկաւէտ խրատ և յանդիմանութիւն մեզ, միայն թէ կամենայինք մեր նախահարց փորձերից իմաստնանալ և խելացի կերպով ընտրել ապագայի ճանապարհը...» Եւ որքան մեծ գործ կատարած կը լինէր գիտնական հրապարակախօսը, եթէ նա տար մեր անցեալի ճշգրիտ պատկերը, որքան դաստիարակիչ նշանակութիւն կ'ունենար դա ընթերցողների, ուսանող սերնդի համար. սակայն մեր գիտնականը չի կատարում իր խոստմունքը և չի հասցնում պատկառելի գործը իր վախճանին:

Յափշտակուած ընդհանուր սկզբունքային խնդիրներով նա չի խորասուզւում մեր իրականութեան խորքերը. նրա հրապարակախօսութիւնը չի ընդգրկում մեր կեանքի բոլոր կողմերը. նա ուսուցանում է հասարակութեան բարձր խաւերը՝ հոգևորականութիւնը և «հարստականներին», բայց հազիւ է յիշում բուն ժողովրդին, նոյն իսկ քիչ է ճանաչում նրան. նրա կարծիքով, «Հայոց ազգը համարեա բոլորովին վաճառական է,

ունի միայն ներթաւոր-առնտրական կապակցութիւն օտարի կամ իւր ընկերի հետա. նա ոչ մի փորձ չը փորձեց որ և է կապ հաստատել խաւարի և թշուառութեան մէջ հեծող ժողովրդի հետ. դաւառը իր հարիւրաւոր կարիքներով, հայ գիւղացին և արհեստաւորը իրանց նիստ ու կացով, տնտեսական վիճակով, իրանց յոյգերով և մտածմունքներով չը գրաւեցին նրա պատշաճաւոր ուշադրութիւնը: Տեսական հրապարակախօսը, շօշափելով ազգային լուսաւորութեան հարցը՝ բաւականանում է մի «կենտրոնական դպրանոցով», բայց նեղութիւն չի քաշում արծարծել ժողովրդական դպրոցների խնդիրը, որի բարեբար լուծումը կը լինէր ամենայուսալի հիմքը ազգային առաջադիմութեան համար. նա միայն հարեանցի կերպով ասում է, թէ «հայկական կեանքի վերանորոգութիւնը պիտոյ է սկսանի ժողովրդական դպրոցից, որ արմատն է ամենայն ազգային լուսաւորութեան»:

Ձը 'այսած այս թերութիւններին՝ Ս. Նազարեանցը մի խոշոր ոյժ էր մեր նորածիլ գրականութեան մէջ. նա հիմք դրեց լուրջ հրապարակախօսութեան, խորտակեց գրաբարի գերիշխանութիւնը, պաշտպանեց աշխարհաբարի քաղաքացիական իրաւունքները և մեծ զարկ տուեց նորագոյն գրականութեան զարգացման. նա ռուսահայոց կեանքում առաջինն էր, որ քաջութիւն ունեցաւ բողոքել կղերական աշխարհահայեացքի, կրօնական մոլեռանդութեան դէմ և յայտարարել «համբերողութեան, առանց կրօնի խտրութեան» բարձր սկզբունքը. նա բացեց մեր առաջ արեւմտեան մտքի լայնատարած ասպարէզը, դուրս բերեց մեր հասարակական միտքը նեղ կրօնական մըթնոլորտից և ուղղեց նրան դէպի ինքնաճանաչութեան և ինքնագործունէութեան գաղափարը:

Լցուած անհուն սիրով դէպի իր հայրենիքը՝ Նազարեանցը լայն կերպով էր հասկանում նրա բարօրութիւնը: Կարճ ասած, նա մի գործիչ էր, որ ներշնչուած էր իդէալական ձգտումներով և ունէր անյողգող համոզմունքներ. նա ուղղամտութեան և անձնուիրութեան կենդանի տիպար էր:

Ժամանակակիցները հալածեցին նրան, բայց յաջորդ սերունդը բերկրալից սրտով ընդունեց նրա գաղափարները, և այսօր հասարակութեան լաւագոյն մասը, երախտագիտութեամբ լցուած, համարում է նրան մեր առաջադիմութեան աւագ դռնակակիր, ռուսահայերի հրապարակախօսութեան նահապետ: